4.

A BÜKKI ERDŐK NÉPE

A Bükk-vidék népe.
Települési és építészeti hagyományok 429
Paládi-Kovács Attila

Hutatelepülések 445
Veres László

Kincstári és uradalmi erdőgazdálkodás 455
Járási Lőrinc

Népi erdőbirtoklás és erdőhasználat 467
Petercsák Tivadar

Erdei iparok és foglalkozások 475
Petercsák Tivadar

Régi vadaskertek 487
Csifféry Gergely

Az üveggyártás kezdete 493
Veres László

Kistáji munkamegosztás és árucsere 499
Viga Gyula

A Bükk-vidék népe
Települési és építészeti hagyományok

Paládi-Kovács Attila

PALÓCOK, PALÓCFÖLD

Mai tudásunk szerint a palócok nevét 1656-ban említik először írásban. *„Tíz pár gyöngyházas késeket vettem palóczoktúl”* – jegyezte be a nagykőrösi nótárius a város számadáskönyvébe. Kósa László a szövegkörnyezetből joggal következtet arra, hogy a szóban forgó késárus palócok Rimaszombatból vagy környékéről érkezhettek az Alföldre (KÓSA LÁSZLÓ–FILEP ANTAL 1975. 25.). Kecskemét 1663-ból fennmaradt irataiban *„Felföldi Palócz”* állatkereskedőkről esik szó: *„Ha valamely lakos Gazda vagy szolga valakinek elád jószágot, kiváltképen Felföldi Palócznak levelet adjon mellette.”* (MANGA JÁNOS 1979. 5.) A Debreceni Diárium írója pedig 1683-ban feljegyezte, hogy *„a vásárra jött palóczokat kísérő tokaji katonákból kettőt elfogtak… az palóczok közzül is egy embert két lovával.”* Ezek a Tiszántúlon vásározó palócok bizonyára Borsodból, Gömörből merészkedtek le a hódoltsági területre.

A palóc népnév 18. századi előfordulásai közül kettőnek van topográfiai tanulsága. Györffy István fedezte fel Mezőkövesd régi tanácsjegyzőkönyvében azt az 1787-ben kelt bejegyzést, amely a Heves megyei Parád községet nevezi meg egy hatóságilag körözött palóc asszony születési helyeként (GYÖRFFY ISTVÁN 1942. 239–240.). A másik földrajzi fogódzót Gvadányi József nyújtja, aki 1790-ben *„Istenmezei palótz”* álnéven adta ki szatirikus versezetét. Szépirodalmi mű címlapján szerepel Mónusbél is, ahová 1803–1804-ben a Gaál György által teremtett *„tudós palótz”*, avagy Furkáts Tamás címezte tudálékos leveleit.

A 19. század legelején (1801-ben) a kunok és jászok eredetével, korai történetével foglalkozó Horváth Péter felvetette a palócok kun eredetét, és megnevezett néhány korabeli palóc falut. Ezek közül Apátfalva, Szentmárton, Balaton, Omány, Bekölce és Csernely Borsod megyéhez, Mikófalva, Bocs, Bátor, Szentdomonkos pedig Heves megyéhez tartozott az akkori megyebeosztás szerint.

A hajdani kunok és a palócok eredetét, kelet-európai történetét is nyomozó Jerney János 1855-ben a korabeli palóc falvak jegyzékét is közreadta. Ebben 48 helynév olvasható, 15 Nógrádból, 18 Hevesből, 4 Gömörből és 11 Borsodból. Ismerte s követte Horváth jegyzékét, de alaposan ki is egészítette. Először Jerney nevezett palócnak református falvakat: Noszvaj, Velezd, Bánhorváti, Bánfalva, Tardona. (A Palócföld kiformálódásának menetét és forrásait lásd PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 1989a. 138–145.)

A 19. század második felében megszaporodtak a Palócföldre és a palóc népcsoportra vonatkozó írásművek. Reguly Antal, Hunfalvy János, Hunfalvy Pál és más kevésbé ismert szerzők mellett Pintér Sándor 1880-ban megjelent monográfiáját kell megemlíteni. Ebben kísérletet tesz a palóc falvak jegyzékének összeállítására, és felsorol 150 községet Nógrád, Gömör, Heves és Borsod megye területén. Nem közli, hogy milyen ismérvek alapján válogatta ki a megnevezett településeket, s arról sem szól, hogy mások miért maradtak ki a felsorolásból. Megalapozott kritériumok nélkül a palóc községek számát pontosan meghatározni nem lehet. Joggal szögezte le Viski Károly: *„Azok a törekvések, hogy a palócságot a hozzá tartozó közösségek elsorolásával pontosan körülhatárolják, nem vehetők komolyan. Ilyen megállapítás csak történeti-jogi, közjogi alapon lehetséges (jászkunok, őrségiek, székelyek, hajdúk)”* (VISKI KÁROLY 1938. 19.). Ennek ellenére a Pintér-féle jegyzék alapján szerkesztett térképvázlat fontos támpont a Palócföld fikciójának történeti alakulásához. Leolvasható róla, hogy 1880-ban a Palócföld nyugati határövezetének az Ipoly-völgy Őrhalom fölötti magyar szakaszát tartották. A déli határt a Pásztó–Balassagyarmat között húzható egyenes és a Mátra gerincének vonalára helyezték. Északi határát Borsodban a Sajó völgye jelzi. Északon azonban a nyelvhatár és a Pintér által a Palócföldhöz sorolt falvak között – Rimaszombat vidékén – sok magyar falu van még, amelyeket a szerző nem említ. Ózd vidékén is kimaradt a felsorolásból pár tucat község, zömmel barkónak mondott népességgel, de erre a szerző nem utal. (PINTÉR SÁNDOR 1880. 13–14.; MANGA JÁNOS 1979. 14–16.; PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 1989a. 144–146.).

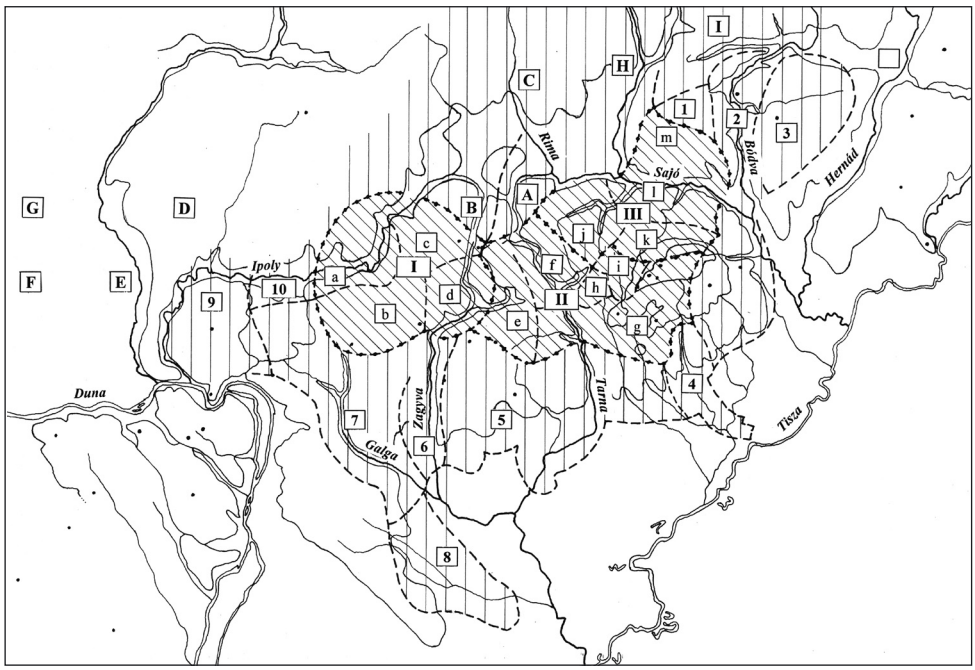

1. ábra. Palóc műveltségi csoportok Bakó Ferenc (szerk.) 1989 nyomán

Palóc centrum (középpalóc táj)

I. zóna (történeti Nógrád megye)
a Közép-Ipoly-völgyiek (Őrhalom stb.)
b Rimóci falucsoport (Rimóc, Nagylóc, Varsány, Sipek, Hollókő stb.)
c Karancs-vidékiek (Karancskeszi stb.)
d Felső-Zagyva-völgyiek (Kazár, Vizslás önálló egységek)

II. zóna (Mátra északi előtere, Eger-patak felső szakasza)
e Észak-mátraaljiak (Nádújfalutól Bodonyig 16 település)
f Homokiak (Pétervására, Tarnalelesz stb.)
g Eger-vidékiek (Felsőtárkány stb.)
h Bocsi falucsoport (Egerbocs, Bátor, Hevesaranyos, Szúcs, Egercsehi)
i Béli-medence (Mikófalva, Bélapátfalva stb.)

III. zóna (Borsod és Gömör)
j Erdőhátiak vagy barkók (Borsodnádasd stb.)
k Református palócok v. Bán-völgyiek (Szilvásvárad, Tardona stb.)
l Közép-Sajó-völgyiek (Sajónémeti, Sajóvelezd, Sajópüspöki stb.)
m Száraz-völgyiek (Ragály stb.)

A centrum körüli palócos műveltségi övezet
1 Galyaságiak
2 Bódva-völgyiek
3 Cserehátiak
4 Palóc-matyó falucsoport (Mezőkövesd, Szentistván, Tard)
5 Gyöngyös környéki csoport
6 Közép-Zagyva-völgyiek (Mátraszőlőstől Boldogig)
7 Galga-völgyiek
8 Tápióvidékiek
9 Börzsönyiek
10 Alsó-Ipoly-völgyiek (Balassagyarmattól Drégelypalánkig)

A centrum népi műveltségének országhatáron túli változatai
A Gortva-völgyiek
B Medvesaljiak
C Felső-Ipoly-völgyiek
D Hontiak
E Alsó-Garam-völgyiek
F Mátyusföldiek
G Zoboraljiak
H Közép-Sajó-völgyiek
I Észak-Gömöriek (karsztvidékiek)

A 19. század végén és a 20. század elején megszaporodtak a Palócföld határait mindjobban kiterjesztő írások, amelyek részben az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című sorozatban, részben a *Magyarország vármegyéi és városai* című vállalkozás monográfiáiban jelentek meg. Ezekhez csatlakozott Malonyay Dezső sorozatának, *A magyar nép művészetének V. A palócokról* szóló kötete. Ez utóbbi már a Vágtól a Hernádig terjedő „palóc" nyelvjárásterületre vonatkoztatta a Palócföld megnevezést (MALONYAY DEZSŐ 1922. 40.).

A Palócföld tehát bizonytalanul körvonalazható, történetileg változó tartalmú tájnév, fiktív tájfogalom. Manapság a néprajzi szakirodalom a Palócföld szűkebb értelmezését fogadja el, s a palóc-barkó néptömböt veszi alapul, melynek északon a magyar–szlovák nyelvhatár, délen a Mátra–Bükk vonala, nyugaton az Őrhalom–Pásztó vonal, keleten a szomszédos borsod–gömöri református néptömb jelöli ki térbeli kereteit. Ennek a lazán körülhatárolt néptömbnek a viszonylagos nyelvi, kulturális egységéhez hozzájárult:

- A települések és a népesség zömének folytonossága a középkor óta.
- A lakosság felekezeti egysége, a római katolikus egyház mindvégig töretlen jelenléte.
- A terület állami és egyházi igazgatásának, közigazgatási beosztásának, a települések kapcsolatrendszerének (gazdasági, védelmi és kulturális, szellemi központjainak) viszonylagos folytonossága.
- Az a tény, hogy a néptömb kompakt etnikai jellegét a középkor óta nem bontotta meg tömeges betelepülés; a szórványosan érkezők, a kicsiny diaszpórák, kolóniák pedig gyorsan hasonultak és beolvadtak.

A *palóc* népnév eredetére vonatkozó 19. századi véleményeket a modern szlavisztika, Kniezsa István is megerősítette (KNIEZSA ISTVÁN 1955. 378–79.). Nem kétséges, hogy a palóc név a magyarban szláv eredetű, s átadó félként a nyugati szláv nyelvek (lengyel, cseh–morva, szlovák) jöhetnek szóba (*plavec, plavci* szóalakok). A kijevi orosz évkönyvek 1061-ben említik a *polovcinak* nevezett kunokat, akik ellen Szent László 1086-ban és 1089-ben is hadakozott. Szepes, Gömör, Torna, a Zagyva felső vidéke különösen gazdag Lászlóra utaló templomi freskókban és népmondákban. Magyarországon a középkori latinitás a kunokat többnyire a *kumán* népnévvel jelöli. Ezért a középkori írott forrásokban a *palóc* szót hiába keressük.

A szó népi kölcsönzése valamikor a 14–16. század folyamán történhetett. Mindenesetre a 17. század derekán már az alföldi városok népe is használta. Maguk a palócok szintén ismerték ezt az elnevezést, hiszen az alföldi magyarságnál sűrűbb érintkezésben álltak a Felföld szláv csoportjaival, de gúnynévnek vették, s önmagukra nézvést nem emlegették.

A palóc népnévből kiindulva számos magyarázat született a palóc népcsoport eredetére, etnogenezisére vonatkozóan. Ráadásul Anonymus *Gesta Hungaroruma* is kumán (kun) vezérekről szól a Felföld meghódítása kapcsán. Böngér fia *Bors* volt az, aki *„felállította a mezsgyéket a Tátra hegyein"* (ANONIMUS 1977. 96. *Gesta Hungarorum.* PAIS DEZSŐ fordítása). Társa volt *Ed* és *Edömén*. Ismeretes az is, hogy a Mátra vidékén ősfoglalónak számított az Aba nemzetség, s ezáltal a honfoglaló magyarokhoz csatlakozott kabar népességet is figyelembe kell venni a palóc népcsoport eredetének nyomozása során. Továbbá 1866 óta ismeretes a Bélapátfalva határában álló 1232-ben alapított cisztercita apátságra tett latin megjegyzés (*alias Trium Fontium de Beel Cumanorum…*), mely *„a kunok Bél-Háromkútja"* néven említi az apátság központját (vö. HUNFALVY PÁL 1876. 363–364. A forrás hitelességéhez: KOVÁCS BÉLA 1996. 18–21.). Főként ez utóbbi forrás nyomán gondoltak a kutatók a tatárjárás előtt a Bükk-vidékre telepített polovec-kun népességre.

Perdöntő forrásadatok hiányában a palóc eredet kérdése véglegesen ma sem válaszolható meg. Továbbra is számon kell tartanunk a lehetséges (s az eddigi szakirodalomban olvasható) válaszok három típusát:

1. A palócok a kabarok utódai, s a honfoglalókkal egyidejűleg érkeztek, s települtek meg a Mátra–Bükk vidékén.
2. A palóc népcsoport magja polovec-kun eredetű, s a 12. században, a tatárjárás előtt érkezett e hazába.
3. Avar, hun, szkíta töredékek ivadékai, s a magyar honfoglalást megelőzően települtek meg e vidéken. Ezt a nézetet képviselte Pintér Sándor (1880).[1]

[1] Pintér Sándor, aki magát tőről sarjadt palócnak tartotta (a nógrád megyei Etesen született, s Szécsényben ügyvédeskedett), 1880-ban ezt írta a palócok származásáról, történelmük kezdetéről: *„…valószínű az, hogy a három törzsre oszló népcsalád, mint Skytha-hun-avar maradvány, már honfoglaló magyarok által, mint baromtenyésztő s földmívelő nép, jelenlegi lakóhelyeiken találtatván, a honfoglalás könnyítéshez hozzájárultak és mint lényegében a magyarral egy nyelven beszélők s vérrokonok – s mint talán már előbbről keresztények is, az állam alkotó magyarokkal mindjárt az első században nemzettestté olvadtak…"* (Folytatás a következő oldalon.)

Bármely választ fogadjuk is el, annyi bizonyos, hogy e népcsoport ősi magja eltért a magyartól nyelvében, s valamelyest kultúráját tekintve is. Ezt az eltérést a szomszédos szlávság is érzékelte és saját nyelvén megjelölte. Azonban ahogy a *kumán* szó kunokat és kabarokat is jelenthet a magyar gestákban, a *plavec, plavci* szó is jelölhette a török nyelvcsaládhoz tartozó mindkét népet.

Végül is a 9–12. századi településtörténet sem merül ki az ősfoglaló nemzetségek „megtelepülésében". Az érintett vármegyék területén már a 10–11. században új telepítések történtek, új adománybirtokosok jelentek meg, törzstöredékek, szabadok és különféle szolgálónépek. Ezek a népmozgalmak a nyelvi, kulturális egységesülést erősítették: a keleti néptöredékek (kabarok, úzok, besenyők, kunok) integrálódását s a szláv népesség asszimilálódását. Azaz a tatárjárás előtti település- és népiségtörténetnek kisebb a jelentősége a Palócföld és térségi kultúra formálódásában, mint az utána következő századok néptörténeti eseményeinek.

Barkók, Barkóság

Ez a magyar népcsoport Borsod, Gömör és Nógrád megye határvidékén él. A gömöri Erdőhát, a borsodi Hegyhát, a Gortva és a Tarna forrásvidéke, a Medvesalja területe, 50–60 falu népének névadója egyben a Barkóság, a „Barkók földje" elnevezésű térségnek. A *barkó* népnév eredete ismeretlen. Írott forrásokban később jelent meg, mint a *palóc* név. Első említését Kassai József 1833-ban kiadott „*Származtató, 's gyökerésző magyar-diák szókönyv*" c. munkájában találjuk. Azt írja, hogy a barkók és a matyók is római katolikusok, s mindkét csoport a palóc ágból való. 1834-ben a palócok nyelvéről értekező Horváth István a barkókról is megemlékezett: „*Itt-ott a' Dunán innen és Tisza körül az ezen szóejtéssel élők Barkóknak is hívatnak, melly név szinte nem ismeretlen Ásia történeteiben… a' Barkók még kevesebbé írattak le mostanig a' Tudósoktól mint a' Palótzok.*" (Paládi-Kovács Attila 1968. 178.) *Borsod Kebelének egy fia* szignóval még abban az évben közölték az alábbi tiltakozást a palóc megnevezés ellen: „*A Tudományos Gyűjteményben olvashatni egyhelyütt Borsod Vármegyei Palótzokról, mikre nézve jelentem ezen észrevételemet: hogy Borsodi Köznépnél itteni Palótzot hallatlan említeni. Jegyzésem ugyan tsak szóhagyomány lehet még is: – talán méltó figyelni illyenekre: A Sajó mentében ezt halljuk, hogy a Tserneli, Ómáni és minden hegyi, azaz a nagy bükben lévő Helységek Lakóji Barkók, és Barkóknak neveztetnek, lakó földjüket ismét Barkóságnak. Matyó név alatt egyedül a síkon lakó Kövesd és Eger Környékiek értetnek. A szomszéd Megyében ú. m. Gömörben laknak Palótzok, mi legalább azokat nevezzük Palótznak, és nem is ok nélkül magunk értelme szerint, mert a Palótz nevet tót eredetű szónak képzeljük, onnan, hogy Gömörben magyarul is, tótul is beszélnek – illy gondolattal könnyen mehet a polovicza szóból palótz.*" (Tudományos Gyűjtemény 1834. IV. 130–131. Közli: Paládi-Kovács Attila 1982. 5; Paládi-Kovács Attila 1989a. 140–141.) Mai ismereteink szerint a fenti szövegben található a Barkóság tájnév első említése.

Már az 1830-as években többen is foglalkoztak a palóc és a barkó nyelvjárás leírásával. Hollók Imre, aki a püspöki líceum történelemtanára volt Rozsnyón, 1836-ban alapos értekezést közölt a *Tudománytárban „Észrevételek a gömöri barkók szójárásáról"* címmel. Dolgozatában több gömöri falut barkónak minősített (Sajópüspöki, Szentsimony, Gesztete, Egyházasbást, Zabar), s megállapította, hogy a barkó és palóc „*szóejtés jobbadán egyezik*". Biztonsággal szólt a gömöri barkókról, de bizonytalan volt a palócok tekintetében: „*Gömör Kis-Honttal t.e. vármegye magyarjai közül kitűnők az úgy nevezett Barkók. – azok eredetéröli vélemények bizonyos adatok hijánya miatt még eddig homályosak, s egymással meg nem egyezők; egykik őket palóczoknak tartják, holott mások*

Vámbéry Ármin 1895-ben ettől eltérően úgy vélekedett, hogy a palóc a honfoglalás után ide települt nép, mely esetében „*később érkezett és egy csomóban megtelepedett török töredékkel van dolgunk, akik akkor jöttek honunkba, midőn a mai magyar nyelv már régen teljesen kész volt.*"

Szeder Fábián, a bencés paptanár A Tudományos Gyűjtemény 1821-es évfolyamában A' palóczokról eredetekre és Pannóniába való jövetelekre nézve címmel a palócság eredetét fejtegetve azt írta, hogy a Tanais mellett uralkodott nemzetséget nevezték poloucoknak, akik „*a magyarokkal ugyananazon egy nemzetből származnak*" és „*a magyarokkal jöttek Pannóniába*".

Jernei János A palócz nemzet és Palócz krónika az orosz és lengyel évkönyvek nyomán című tanulmányában (1855) a palóc nemzetet a hun-szkíta népcsalád egyik tagjának tartotta, amely önmagát kun néven nevezi, míg az orosz és lengyel krónikákban palóc, polovec néven fordul elő. Ő az aki először összefüggésbe hozta a palócokat Anonymus kumánjaival (cumanus). Hunfalvy Pál a Magyarország etnographiája című könyvében (1876) egyetértett Jerneyvel, miszerint a palócok elődei a kunok lehettek, akiket a szláv források polovec, polovc névvel illettek, de szerinte ezek nem Kijevnél csatlakoztak a honfoglaló magyarokhoz, hanem jóval később. (A szerk.)

azon kérdésre: léteznek-e Gömörben Palóczok? ha nem egyenest tagadólag, legalább kétkedőleg válaszolnak. Mit érzek én erről, más alkalommal kimondom, jelen szeletimet csak az ő nyelvök' járására szorítom." (*Tudománytár* 1836. IX. 60. L. még: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 1985. 164–169.) VÖRÖSMARTY MIHÁLY a magyar dialektusokról szóló értekezésében megjegyezte: *„A barkó a palócztól abban különbözik, hogy az au-t ó-nak, az eü-t ő-nek mondja ki, pl. alszom, palóc auszom, barkó ószom; elment, palóc eüment, barkó őment.*" 1845-ben Petőfi is megemlékezett útijegyzeteiben egy barkó községről: *„Várgedéről a második kirándulást tettük többen Vecseklőre (egy barkó faluba)*".

A Hunfalvy János szerkesztésében 1867-ben megjelent, Gömör vármegyét bemutató monográfia szerzője a megye délnyugati, katolikus falvait részint palócnak, részint barkónak minősíti: *„a barkók pedig délen az ún. Erdőhátat foglalják el; szójárásuk tisztább a palóczokénál, ezeknek mégis sok szavaival és kiejtéseivel élnek*". Elsőként szól a barkók etnikai, közösségi öntudatáról: *„Különös, hogy nincsen semmi öntudatjuk arról, hogy ők palócok vagy barkók, de a mely barkó tudja magát annak, arra büszke.*" (HUNFALVY JÁNOS 1867. 88.) Velük szemben a palócokra az 1940–50-es évekig nem volt jellemző a népnév vállalása.

A Bükk-vidéki barkókról először az *Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben* c. sorozat szerzője szólt. Az akkor még Borsodhoz tartozó (Bél)Apátfalva népéről írta: *„E községben, valamint a tőle éjszakra fekvő helységekben kun fajta nép települt le, melynek szokása, s nyelvjárása sokban elüt a szomszédos vidék lakosságáétól. Legközelebb áll a palóczsághoz, melytől barkó névvel különböztetik meg. Vallásra nézve mind római katholikusok.*" (HIDVÉGI BENŐ é. n. 230.) A 20. század elején, első felében számosan foglalkoztak a barkókkal, rögzítették a helyi hagyományt, s neveztek meg újabb községeket. Csaknem kivétel nélkül katolikus közösségeket említettek. Mint pl. a borsodbótai tanító az 1930-as években: *„Általánosan elmondhatjuk a Csernely-Uppony völgyéről, hogy lakói barkók… Tájszólásuk azonos Csernelytől Upponyig.*" A vidék parasztságának öröklési jogszokásait leíró munka szerint a barkó csoport határa délen Bélapátfalva és Mikófalva vonala, nyugaton Domaháza, keleten a Bán-völgy, északon a Sajó vonala (TÓTH ZOLTÁN GYÖRGY 1947. 13.). Keleten és északon a népcsoport határát ugyan a folyók neve jelzi, de valójában a katolikus és a református felekezeti tömbök határáról van szó, s ezt a későbbi kutatás is megerősítette. Nyugaton a Medvesalja, a Tarna-, és a Gortva forrásvidéke is a Barkósághoz sorolja magát (PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 1968. 191. és 2. térkép; PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 1982. 9. 1. térkép).

A népi kultúra, a népnyelv csupán árnyalatnyi eltéréseket mutat a palóc és a barkó tájak között. Ezeknél fontosabb a közös szokások, vallási hagyományok, egyező tájszavak tömege. Ezért lehet és ezért helyesebb palóc-barkó katolikus néptömbről szólni. Nógrád, Pest, Hont és Heves megyében a *palóc* népnevet ismerték, míg Borsod és Gömör inkább a *barkó* megnevezéssel élt a 19. század elején, amikor a tájak és népcsoportok leírása, tudományos felfedezése elkezdődött.

A BÜKK-VIDÉKI REFORMÁTUS MAGYAROK

A Bükkben és környezetében élő református magyarságról ritkán vesz tudomást a néprajzi szakirodalom. Pedig a Bükk északi előterében, a sajószentpéteri járásban az 1910-es népszámlálás szerint 80%-ot meghaladta a részarányuk, akárcsak a putnoki járásban és a borsodi Mezőség keleti felében, a mezőcsáti járásban. A mezőkövesdi járásban is a 18. századi ellenreformáció, a telepítések eredményeként alakult ki a római katolikus többség. Így vált katolikussá a matyókhoz nem sorolt Bogács, Cserépváralja, Novaj, Ostoros, Szomolya, s alakult ki Tibolddaróc többségi, Bükkábrány kisebbségi katolikus közössége. A Hór-patak vonalától nyugatra csupán a Bükk hegység tövében élő Noszvaj, Bükkzsérc és Cserépfalu népes református közösségei tudtak hitükben megmaradni. A Hór vonalától keletre Tardon kívül csupán Kács tekinthető egészében katolikusnak, a helységek többségében az 1910-es népszámlálás idején mindkét felekezet erős, életképes közösséget alkotott. Református többség volt Kisgyőrben, Borsodgeszten, Bükkaranyoson, Sályban, népes közösségük volt Emőd, Vatta, Harsány, Bükkábrány, Hejőcsaba, Nyékládháza községben.

A 20. század elejére kialakult képhez hozzátartozik, hogy a katolikusok lélekszáma a Bükkalján az 1851–1910 közötti évtizedekben is erősebben növekedett, mint a kálvinistáké. Györffy István mutatott rá a 18. századi népesedési folyamatok lényegére. 1696-ban Alsó-Borsod katolikus közösségeiben összesen is csupán harmadannyi nép élt, mint Mezőkövesden egymagában. Húsz évvel később, amikor a pusztán álló községek benépesítése javában folyt,

Alsó-Borsod összes római katolikus lakossága még mindig alig haladta meg Mezőkövesdét. Volt idő tehát, mikor az alsó-borsodi, bükkaljai, Tisza menti kálvinista magyarság szemében a mezőkövesdi nép képviselte a katolikusságot. Számára a mezőkövesdi matyó és a pápista egyet jelentett. „*Mivel pedig a Bükk hegységtől a Tiszáig a reformátusokkal szemben a katolikus frontot Tard, Mezőkövesd és Szentistván tartotta, elsősorban ezekre általánosította az eredetileg Mezőkövesd viselte matyó elnevezést*" (GYÖRFFY ISTVÁN 1942. 247.).

E folyamat lényeges eleme, hogy a bükkaljai református magyarok többsége a török hódoltság idejét is falujában élte meg, ők képviselték a Bükkalján a magyar etnikum, a nyelvi és kulturális tradíciók folytonosságát. Szemükben a katolikus magyar és a nemzetiségi új telepesek is idegenek, jövevények voltak.

Kevésbé érintette a 18. századi népmozgás a Bükk északi, északkeleti előterében élő református falvakat. A Bán-patak völgyének falvai a 16. század közepén reformátussá lettek, s máig is azok maradtak. Kapcsolódtak a Sajó-völgy borsodi és dél-gömöri református tömbjeihez. Vadna, Nagybarca, Bánhorváti, Bánfalva, Tapolcsány, Dédes, Nekézseny, Nagyvisnyó, Szilvásvárad, Tardona, Mályinka népe viszonylag bolygatatlanul átvészelte a török hódoltság idejét, új településekre nem volt szükség. Ugyanez vonatkozik a Nyögő-patak körzetének református magyar falvainak csoportjára is (Varbó, Parasznya, Radostyán, Kondó, Sajólászlófalva, Sajókápolna). Uradalmak révén került kisebb csoport szlovák munkás a szilvási, dédesi üzemekbe, de tartós nyomot nem hagytak maguk után.

A Bán-völgyi, Sajó-völgyi reformátusok és a szomszédos Barkóság római katolikus falvai között a 18. században az ellenreformáció élharcosai szítottak ellentéteket. A barkó hagyomány szerint az upponyi és a sajónémeti hegyen azért állítottak keresztet, mert „*Herkó páter*" e községeknél állította meg a kálvinistákat. Ott húzódott a felekezeti tömbök térségi határa, a frontvonal, melyről Mezőkövesd és a matyók kapcsán Györffy is szólt. (PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 1968. 192–193).

A Bán-völgyről 1844-ben, a *Regélőben* közölt népismertetés szerint „*E vidéket mind magyarok lakják, de úgy látszik, hogy a szomszédságukban lakó palócoktól, sok szavat s kitételeket kölcsönöztek. Illyenek például: gyöszti (jer), ennyi (enni), kiend (kend), Éde (édesanyám) stb. Illyenek továbbá az ím (majd), szi (csak) szavaknak igehatározók helyetti alkalmazása…*" (Közli PALÁDI-KOVÁCS ATTILA szerk. 1985. 185.). Szilvásváradról 1851-ben az alábbi jellemzés jelent meg: „*A nép igen szelíd, jó erkölcsű, viselete tiszta s legcsinosabb e vidéken, magyar hangkiejtése a vidéken lakó palóczokétól különbözik, s mint ezek, úgy egyéb bánvölgyi magyarok is a palóczoktól nemcsak hangkiejtésben, hanem vallásra nézve is különbözők, mert a bánvölgyi magyarok többnyire reformátusok…*" (FÉNYES ELEK 1851. IV. 135.). Mályinka református népéről pedig azt írja: „*…nyelvkiejtésük a vidékiektől különböző s hasonlít a gömöri tótos kiejtéshez, s azt is tartják rólok, hogy e vidékre Gömörből szakadtak, … erkölcsük szelíd, különösen becsületet tudók… gyermekeik tanítására dícséretes gondot fordítanak, s a helységben alig találkozik egyén, ki írni, olvasni ne tudna. Különös szokásként megemlítendő köztük, hogy vidékről szeretnek házasodni, a nászmenet felczifrázott ökrökkel történik, a lakodalmat 2–3 napig is megülik, s ezért e vidéken leghíresebbek a mályinkai lakodalmak*" (FÉNYES ELEK 1851. III. 59.).

A Bükk-vidéki református magyarok egyes falvait először 1855-ben JERNEY sorolta a palócok közé (Noszvaj, Velezd, Bánhorváti, Bánfalva, Tardona, Jánosi). Rá hivatkozva Hunfalvy Pál (1876) tette ugyanezt, s őket követte Pintér Sándor (1880). Róluk és a Bükk-vidéki református magyarok korábbi ismertetőiről mit sem tudva Istvánffy (1911), majd Barabás Jenő (1968) kívánta a Bán-völgyi reformátusságot is a palócok közé sorolni (PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 1989a. 142–146.). Ilyen előzmények után az 1970-es években az ún. „*palóc centrum*" körébe vonták a református Szilvásváradot, Tardonát, Sajóvelezdet, Ragályt (BAKÓ FERENC 1989a. 44.; BAKÓ FERENC 1989b 277., 283., 295., 302.), s nem voltak tekintettel a vallási élet különbségeire, kultúraszervező intézményi szerepére. Amennyire nincs alapja a Bükk-vidéki reformátusság palóccá minősítésének, ugyanúgy tévesen említik barkó faluként Dédest, Mályinkát, Tardonát (HERKELY KÁROLY 1937), illetve Tapolcsányt, Bánhorvátit, Sajóvelezdet (LAJOS ÁRPÁD 1965). Sem a település- és népiségtörténet, sem a házasodási kapcsolatok hálózata, sem a népi kultúra és a népnyelv jelenségeinek földrajzi elterjedtsége nem támasztja alá a Bán-völgyi, Sajó-völgyi református falvak „*palóc*" vagy „*barkó*" minősítését. A közösségi összetartozás, az ún. „*mi-tudat*" éppenséggel más-más csoportba sorolja a borsodi Hegyhát katolikus s a Bán-völgy református falvait. Fontos kiemelni, hogy Nagyvisnyó, Szilvásvárad, Tardona s a többi református falu népességének kontinui-

tása a középkor végétől kimutatható (FODOR FERENC 1930. 21–26.; BAKÓ FERENC 1989b. 279., 284.).

A borsodi, Bükk-vidéki reformátusság egyházszervezeti, oktatási, kulturális kapcsolatai Miskolchoz, Sárospatakhoz kötődtek. A református szellemi központokból kaptak papot, tanítót, jegyzőt, bibliát, zsoltárt, szellemi muníciót.

A palóc, a barkó, a matyó és a többi katolikus csoport Egerhez és a római katolikus szellemiséghez kötődött. Mindkét felekezeti csoport a maga naptára, ünnepei szerint élt, a maga szentjeit, hőseit tisztelte, s a maga szokásait követte.

A Bükk-vidéki református falvakban jeles műemléki templomok, haranglábak, kastélyok, kúriák, tájházak és néprajzi gyűjtemények találhatók. (pl. Bánhorváti, Tardona, Dédestapolcsány, Szilvásvárad). Régi paraszti tárgykészletében különösen a szövés-fonás eszközei, a változatos szőttesek, a bélapátfalvi keménycserép-gyár termékei, a fafaragás tárgyai érdemelnek említést (NAGY KÁROLY 1999. 50., 52., 80–81., 89–90.). A Bükkalja református falvai közül Cserépfalu, Bükkzsérc, Noszvaj, Kisgyőr, Sály szintén szorosan kötődött az erdőhöz, mestere volt az erdei foglalkozásoknak (fakitermelés, fafuvarozás, szénégetés), s a fa háziipari feldolgozásának. Több falunak speciális, piacra termelő háziipara alakult ki (pl. Cserépfalu favilla, -gereblye, járomfaragás, Noszvaj hátikosár-fonás). Önellátásra a többi bükkalji falu emberei is sokféle használati tárgyat, faeszközt készítettek (LAJOS ÁRPÁD 1961; BARSI ERNŐ 1987. 56–61.).

BÜKKALJA, BORSODI HEGYKÖZ

A Bükk hegység déli, a Tisza síkjára néző előterének dombvidékét a tájföldrajz Bükkalja, a helyi népnyelv Hegyköz néven ismeri. Voltaképp a Bükkből érkező patakok, a Hór-, a Kánya-, az Ostoros-, a Tardi-, a Kácsi- és a Csincse-patak darabolta fel. Tengerszint feletti magassága 200–300 méter. Harmadkori üledékek – helyenként lignit- és barnaszénrétegekkel dúsítva – s Egertől Miskolcig sáv alakban húzódó vulkanikus eredetű kőzetek (riolittufa, andezittufa) építik fel. A törésvonalak mentén régebben ismert (Tapolca, Kácsfürdő, Eger) és újabban feltárt melegvíz-források (Mezőkövesd, Bogács) a táj nevezetességei. Ezen a dombsági tájon a középkor óta első helyen áll a szőlő- és gyümölcskultúra. A vulkanikus talaj, a lejtők szöge és a napfényes órák száma, az évi középhőmérséklet kedvezett a szőlőnek és a gyümölcsösöknek. Az Egertől Miskolcig elnyúló tájon 22 ezer kat. hold szőlőültetvény volt már akkor (a 16. században), amikor Tokaj-Hegyalján még csak 14 ezer holdnál tartottak (FRISNYÁK SÁNDOR 1971. 48.). A miskolci, a bükkalji borokat a 17. században alig lehetett megkülönböztetni a tokaji borokétól, s évi 4–5000 akó aszúbort is termeltek – főként lengyel piacra – a bükki borvidéken. Az 1880-as években a filoxéravész következtében a Bükkalja szőlőültetvényei megfogyatkoztak, a borok minősége romlott, s a korábbi *kapások* tömegei *summásnak* szegődtek, távoli uradalmakban keresték kenyerüket. Bogács, Cserépfalu, Tibolddaróc, Borsodgeszt, Sály, Harsány, Bükkaranyos, Emőd és a többi falu fehérborokat adó szőlőfajtákat műveltek. Vörösborral és hozzávaló szőlőfajtákkal (kadarka, burgundi, medoc noir) nem kísérleteztek. Híres volt a *geszti szerelem*-nek nevezett bor, de pontos leírása nem maradt ránk. A borsodi Hegyköz paraszti szőlőművelését egykor számos, extraneus (külső) birtokosokat is befogadó hegyközség szervezte.

A táj szőlősgazdái Miskolcot és környékét követték legtöbb dolgukban. A szüret kezdetének hagyományos napja Lukács (október 18.), három héttel az egriek szüretkezdete (Mihály, szeptember 29.) után. A szőlőkben nem voltak présházak, borházak, ezért a szőlő feldolgozása az udvaron, a pince előtti gyepen, azaz a szabad ég alatt történt. Csemegeszőlővel s annak fürtönként való tárolásával főként Kisgyőrben foglalkoztak.

A puttony évszázadok óta használatos eszközük, de a *sutu* (sajtó, prés) jobbadán csak a 19. század második felében terjedt el. Bálványos, főfás szőlőprés egyedül Tibolddarócról ismeretes, a többi faluból kisebb méretű középorsós sajtók kerültek elő. A népi emlékezet szerint *„nem sokat törődtek a sutulással, csak tapostak, két sutu volt a faluban”* (Cserépfalu). Más falvakban is csupán 2–3 *sutu* (szőlőprés) volt paraszti használatban. A mustnyerés 2–3 hektós *taposókádban* történt. Fiatalabb férfiak végezték sarok nélküli *taposócsizmával* a lábukon. Az előzetesen *csomoszolt* (ágas végű bottal összezúzott) szőlőt taposózsákba adagolták, s addig taposták, míg levet adott. A lé a taposókádból az alá helyezett *kádicskába, félmetszésbe* (dongás kádfélék) csurgott, onnan *cserpákkal* merítgették ki, és *léhón* (dongás, tölcséres faedény) át töltögették a hordókba (VINCZE ISTVÁN 1960a 15–16.).

Borsodgeszten a 19. század derekán még „*híres aszúbort termelnek.*" Lehetséges, hogy a taposással történő mustnyerés technikájának szívós továbbélése az 1950–60-as évekig összefüggésben állt az aszútermelés, az aszúborkészítés régi hagyományával ezen a vidéken. A kitaposott törkölyre vizet öntöttek, s azt 2–3 nap múlva kitaposták vagy sutulták, majd a levét hordóba szűrték. Így nyerték az 5–6 szeszfokos savanykás borféleséget, a *lőrét*. A kapások, nyári munkások itala volt; a szegényebb rétegek színborral javítva bor helyett fogyasztották. Paraszti borkülönlegesség volt a ráspia, amit *oportó* vagy *otelló* szőlőre öntött must vagy lőre kiforrása, leszűrése révén nyertek. Ezt a csípős, savanykás italt szintén szőlőmunkák idején iszogatták.

A MATYÓKRÓL

A matyókról már Istvánffy azt tartotta, hogy a Mátra északi és a Bükk hegység nyugati oldalán élő palócságból kiszakadt, töredék népcsoport. Györffy István, a település és a gazdaság eltérő formáira hivatkozva, elvetette a palóc eredet gondolatát. Azonban a helytörténeti vizsgálódás mégiscsak azt igazolja, hogy a szorosan vett Matyóföld, nevezetesen Mezőkövesd, Tard és Szentistván népének zöme katolikus palóc vidékről, a Bükk nyugati széleiről származik (Felsőtárkány, Bélapátfalva, Bekölce, Tarnalelesz stb.). A matyó népcsoport csupán a 18. században formálódott ki. Erre mutat a *matyó* szó megjelenése népnévként (1810 körül). Minden bizonnyal tulajdonnévből, a *Mátyás* személynévből képzett szóalak, s a kicsinyítő-becéző *Matyók* névből keletkezett. Kezdetben falu- és népcsoport-csúfoló volt. Ezzel függ össze a *matyó* szó 'pápista', illetve 'idegen, más vidéki ember' jelentése is (GYÖRFFY ISTVÁN 1942. 248.; SÁRKÖZI ZOLTÁN 1975. 102-104.; TESz 2. 865.).

A szorosan vett matyó településeken kívül Dél-Borsodnak még számos községében él katolikus népesség. Ezek többnyire az egri püspökség, a káptalan és papi szeminárium birtokai voltak, s az egyház katolizáló törekvéseinek jegyében, a 18. század folyamán kerültek mai lakóhelyükre (pl. Keresztespüspöki, Hejőkürt, Tiszanána). Rendszerint azt is tudni lehet, hogy melyik palóc vidékről érkeztek az Alföldre. Az esetek másik részében azonban a származáshely bizonytalan, ezért katolikus vallásuk ellenére sem sorolhatók automatikusan a palóc kirajzások közé (pl. Tiszabábolna, Cserepváralja s a Borsodi Hegyköz több katolikus közössége). Ezek településtörténete, 18. századi néptörténete ma még feldolgozatlan.

A *Matyóföld* három települése a középkor és a török hódoltság századaiban nem vált ki környezetéből. Mezőkövesd a középkor végén már civitas volt, s a 18. század végén Borsod megye Miskolc után következő második legnépesebb települése, városa. Szentistván négy-öt emberöltőn át, Tard rövidebb ideig lakatlan, Mezőkövesd mindvégig lakott hely volt. Azonban a török kiűzését követően északról beköltözött katolikusok közreműködésével született újjá, növekedett ismét mezővárossá (PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 1989b. 191–194.).

Mezőkövesd mai lakosságát több szál fűzi a palóc-barkó néptömbhöz, mint a többször elpusztult középkori város népéhez. Felsőtárkány családneveinek jelenléte erősebb, mint a 17. századi Kövesd családjaié. Az 1751. évi kövesdi névjegyzékben előfordul a *Palóc* és a *Barkó* családnév, továbbá a borsodi, észak-hevesi helységnevekből képzett családnevek garmadája: *Csernelyi, Hangonyi, Sikátori, Bolya, Csehi, Szalóki* stb. 1702–1720 között Szentdomonkosról költöztek be Kövesdre a *Csirmaz, Sípos, Agócs* nevű családfők. Kövesd később is fontos állomáshelye volt a borsod-hevesi palócság alföldi migrációjának. A 18. század második fele óta a város maga is bocsátott ki telepes rajokat, főleg a Közép-Tisza vidékére. Az 1840-es években Nagykamarásra, Bánkútra (régi Arad m.), az 1940-es évek derekán Budapest körzetébe és a Vértesaljára telepítettek nagyobb számban kövesdi matyókat (SÁRKÖZI ZOLTÁN 1975. 103.; KISS GYULA 1977. 44–60.; PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 1989b. 193.).

Szentistván a 17. században néptelen puszta volt, csak a török kiűzése után népesült be ismét. Földesura az egri káptalan volt. A lakosság első nagy csoportja 1695 tájékán Bélapátfalváról költözött be. A két település családneveinek nagyfokú azonosságára már Györffy István felfigyelt (GYÖRFFY ISTVÁN 1942. 246.). Népessége a későbbiek folyamán újabb palóc betelepülőkkel gyarapodott, s a 19. században már kitelepülő rajokat is adott a Közép-Tisza vidéki matyó térfoglaláshoz. Az egri káptalan közeli birtoka volt Szihalom is, a vidéken matyónak mondott falu.

Tard a Bükkalján megbúvó völgyi falu a kövesdinél régiesebb nyelvjárással, viselettel. 1685-ben negyven háza közül hatban laktak, 1688-ban pedig teljesen elnéptelenedett. Még 1720-ban is mindössze 20 család élt benne. Ezek minden jel szerint Borsod és Gömör palóc vidékeiről szökött jobbágyok voltak. Földesura,

a *Coburg* hercegi család Gömör és Szepes megyei birtokairól az 1720-as években szlovák és német jobbágyokat is hozatott, akiknek az utódai 1828-ben a tardi lakosság 16%-át tették ki. Hasonló összetételű az északról szomszédos Cserépváralja népessége is. Szintén a *Coburg* uradalom cselédségét alkotó római katolikusok lakták, s a két falu családjai régtől összeházasodtak. Mindkét falura illett a falucsúfoló: *„Tardiak vagytok, két part között laktok, ha a két part összemenne, akkor Tardnak vége lenne."* A mezőkövesdiek szerint csak a kövesdi a *matyó*, a tardi *tatár,* a szentistváni pedig *gahó*. Elnevezésük első említése a *Napkelet* c. lap 1857. évi közleményében olvasható: a tardiak *„a tatárjárásból itt maradt néhány tatár ivadékának mondatnak"*, és ezt egyrészt *„soknak kiváló arcvonásai és a falu felett levő Tatárhalomnak nevezett domb"* látszik támogatni. Említhető a faluban gyakori *Bajzát* családnév is. Szabó Zoltán egyes családnevek alapján *„leszivárgó tótok"*-ról szól, akik egyenesen *„matyóvá asszimilálódtak"*. (BOROVSZKY SAMU 1909. 358–360.; GYÖRFFY ISTVÁN 1942. 246.; SZABÓ ZOLTÁN 1938. 21.; SÁNDOR ISTVÁN 1976. 774–75.; PESTY FRIGYES 1988. 74., 339.; PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 1989b. 192.)

Látható, hogy a szorosan vett Matyóföld három településének népisége, néptörténete sem teljesen azonos. Közös vonásuk a római katolikus vallás s a lakosság többségének északi eredete. Bükkalja, a Borsodi-Mezőség és a Hevesi-sík népének többsége a 16. század óta református hiten élt, s csak a török kiűzése után települtek közéjük katolikusok a palóc-barkó tájakról, a Bükk és a Mátra mögötti térségből. Jellegzetes példa Füzesabony és Szihalom. Mindkettő az egri püspök és káptalan faluja. Előbbit 1700-ban katonák, hajdúk lakták, akikhez északról szökött jobbágyok, nincstelen kisnemesek csatlakoztak (pl. a *Szecskó* családok Egerbocsról). Szihalom népének magját a Balaton községből (Észak-Heves) még 1632 előtt elszökött családok népes csoportja alkotta (*Joó, Bóta, Hajdú, Kovács* és három *Fodor* nevű család). Ezek még 1711-ben is számon tartották balatoni származásukat. A vidék reformátussága Szihalom népét is *matyónak* tartja (OROSZ ERNŐ 1906. 272–73.; Soós IMRE 1975. 212–215., 449–451.; PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 1989b. 193.). A Mezőkeresztes-hez csatolt Keresztespüspöki, Mezőszemere, Egerfarmos, Hejőkürt, Tiszanána s a Tisza bal partján létesült katolikus kolóniák láncolata Polgártól Nagyivánig szintén *„palóc kirajzás"*-nak minősül, akiknek katolikus népét a református környezet többnyire *matyónak, palócnak* emlegeti.

SZLOVÁKOK, NÉMETEK A BÜKK-VIDÉKEN

A mai köztudat főként a Bükk belsejében levő falvakat (Répáshuta, Bükkszentlászló, Bükkszentkereszt) tartja számon, s a 19. század második felében kiépült kohászathoz és szénbányákhoz kapcsolódó kolóniák szlovák és német eredetű telepeseiről tud (Diósgyőr, Ózd, Borsodnádasd, Egercsehi, Királd stb.). Az ipari városok, a hajdani bányászkolóniák német és szlovák eredetű családai a 20. század elejére megmagyarosodtak, s a Bükk belsejébe zárt három falu lakosai is egyre kevésbé ismerik, használják őseik nyelvét.

A török kiűzését követő évtizedekben, a 18. század elején megindult belső migráció s a szervezett földesúri telepítések érintették a Bükk-vidék városait és egyes falvait is, különösen a Bükkalját, továbbá a Sajó és a Hejő mentét. Egerbe, Diósgyőrbe, Miskolcra kézműves céhes iparosként, kereskedőként németek települtek meg. A városmonográfiák szerint a 18. század elején szinte folyamatos volt a beáramlásuk (VERES LÁSZLÓ, 1984a. 29. és térképmelléklet). Az egri káptalan Egerszalókra, a püspöki uradalom többek között Maklárra, Nagytályára telepített németeket, akik a magyar környezetben gyorsan elmagyarosodtak (SOÓS IMRE 1975. 37–38.).

Az 1746-ban készült egyházlátogatási jegyzőkönyvek szlovák (ruszin) lakosokat említettek a Bükkalja több falujában (Cserépváralja, Tard, Tibolddaróc, Emőd, Vatta, Borsodgeszt, Sály, Novaj). E források szerint többségben lehettek Diósgyőrben, kisebb csoportjuk élt Dédesen és Kondón magyar többség között (VERES LÁSZLÓ 1984a. 33–34.). Száz évvel később azonban Borsodgesztet teljes egészében református magyarok lakták, s ők voltak nagy többségben Sály és Emőd lakosai között, kisebbségben Vattán, Tibolddarócon (Vö. FÉNYES ELEK 1851. település címszavait). Igen valószínű, hogy a szlovák-ruszin lakosok a 18. század derekán tovább vándoroltak a Bácskába, s helyüket magyar reformátusok foglalták el. Akik maradtak, a magyar környezetben gyorsan asszimilálódtak.

A Bükk belsejének *„hutái"* viszonylag későn, a 18. század második felében létesültek. Ezek nem agrár-, hanem eredendően ipari jellegű települések. Óhuta (Bükkszentlászló) épült elsőként, s 1730–1748 közötti lakosainak

nevét megőrizték a diósgyőri egyházi iratok. Többségük szlovák, kisebb részük német, lengyel és magyar név. Lakossága a Felvidék különböző részeiről érkezett, s a 18. század derekán a *„fele sem beszéli a magyar nyelvet”* (VERES LÁSZLÓ 1978. 19.). Az 1755-ben épült üveghuta közelében települt meg Újhuta (Bükkszentkereszt) népe. A mesterek fele német, másik fele szlovák nevet viselt. Egy 1796–97-ben készült összeírás 31 aktív dolgozó és 8 kegydíjas nevét őrizte meg, felesen német és szlovák neveket. Egyik részük az abaúji Vágáshutáról és Hollóházáról, illetve Nógrád megyéből származott. Répáshuta területén 1766 és 1776 között szlovák erdőmunkások, szénégetők éltek, akik a Fazola-féle vasgyárnak dolgoztak. Az üvegkészítők 1790-ben települtek a helyükre, s az üveggyártás megszűnése után is maradtak. Azóta fakitermeléssel, mész- és szénégetéssel foglalkoznak (VERES LÁSZLÓ 1984b.). 1851-ben Óhuta, Újhuta, Répáshuta népe a szlovák–magyar minősítést kapta, s a három helység lélekszáma együttesen éppen hogy meghaladta az egyezer főt. Ugyanakkor Alsó- és Felsőhámor lakossága is kb. 1030 főt tett ki (FÉNYES ELEK 1851. II. 84–85.). Hámor és Ómassa erősen kevert volt a 19. század első felében. A lakosság több mint fele kétnyelvű, egyötöde háromnyelvű s csak egyharmada egynyelvű. A kétnyelvűek többsége német és szláv. Massán 67%, Hámorban 60%-os volt a német nyelv ismerete. Előbb a német ismerete, használata szorult vissza, s a *„hutákban”* erősödött a szlovák–magyar kétnyelvűség. A 19. század utolsó harmadában Hámor és Ómassa magyar nyelvű közösséggé vált, mert férfilakossága a diósgyőri vasgyár többségi magyar nyelvi környezetébe került. Ebbe az irányba haladt Óhuta (Bükkszentlászló) férfilakossága is; a szlovák nyelvet a nők őrizték tovább. Újhuta (Bükkszentkereszt) és Répáshuta kétnyelvűsége másként alakult, ott továbbra is a szlovák nyelv dominált (SIPOS ISTVÁN 1984. 36–38.).

Nem szabad szem elől téveszteni, hogy a Bükk-vidék néphagyományainak gazdagításához, táj- és szaknyelvi terminológiájának alakulásához a 18. század óta ott élő német és szlovák eredetű népesség is hozzájárult.

TELEPÜLÉSREND, TELEKFORMÁK, UDVAROK

A tágan vett Bükk-vidék népe mindig kis falvakban élt, a szórványtelepülés ezen a vidéken ismeretlen. Uradalmi majorok a 18. század óta, paraszti tanyák a tagosítások után (19. század második fele) épültek, de számuk nem vált jelentőssé. A falvak többsége szűk patakvölgyben települt, ezért a telkek gyakran a *partra*, a domboldalra is felkapaszkodtak. A kisebb falvak eredetileg egyetlen utcából álltak, s annak a templom alatti részét *Alvégnek*, a fölső felét *Felvégnek* nevezték. Az egyutcás falu közepén, a *derékban* laktak a módosabb gazdák. Kiegészítette a faluképet néhány szűkebb *köz* és a faluból kivezető kisebb fontosságú szekérút. Szélesebb patakvölgyben a vizenyős rétek és a dombok lába közötti szárazulatra épült a falu, ahol a közlekedő út is kanyargott. A völgyfőkben épült falvakból nem vezetett tovább az országút (zsákfalu). Fontos szerepe volt a településhely kiválasztásában a forrásoknak és az állandó vízfolyásoknak, patakoknak. A népi emlékezet több faluról azt tartja, hogy a tatárok, a törökök idejében nem a mai helyén, hanem attól pár kilométerrel távolabb, a mainál szűkebb patakvölgyben, erdők között rejtőzködve állt. (PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 1982. 81–82.) A falvak többsége azonban a Bükk északi és nyugati előterében a középkor óta változatlan helyen áll, és népességük nagyobb hányadának a folytonossága is nyilvánvaló. Elpusztult faluhely e térségben alig van. A Bükkalján, különösen a borsodi Hegyközben a református hitre tért magyarság zöme sikeresen átvészelte a török hódoltság időszakát (16–17. század), s a borsodi Mezőség a török kiűzése után kiegészült élelmes észak-borsodi, abaúji, gömöri református magyarokkal. Katolikusokat főként az egyházi birtokosok és a nagy uradalmak telepítettek a Bükkalja és a borsodi síkság egyes falvaiba (lásd: *matyók*).

Kései telepesek voltak a szűken vett Bükk hegységbe a vasgyártás, üveggyártás, hamuzsírégetés, szén- és mészégetés céljából hozatott németek és szlovákok (Répáshuta, Bükkszentkereszt, Bükkszentlászló). Egykori telephelyeik közül többet felhagytak az idők folyamán a vas- és az üveggyártás megszűnése következtében (Gyertyán-völgy, Szalajka-telep). A montániparok falvai szintén völgyekben, források, patakok közelében keletkeztek, de telek- és udvarformáik elütnek az agrárfalvakéitól. Házi gazdaságuk az igás állatok ellátását szolgálta, s mindig élelem- és takarmánybehozatalra szorultak.

A Bükk déli peremén húzódott egykor a Kárpát-medence két települési rendszerének a határvonala. Egyik a szalagtelkes, utcás, soros településrend, másik a kétbeltelkes, ólastelkes település rendszere. Előbbit Györffy István *csűrös településnek* nevezte. Lényege, hogy

1. kép. Novaji lakóház

2. kép. Noszvaji barlanglakásos falurészlet (Pocem)

egyetlen beltelek áll minden gazdaság rendelkezésére, s azon áll a lakóház is. Az utca vonalában állnak a házak, hosszanti tengelyük merőleges az útra, s a hosszú udvar végében áll a szalagtelket keresztbe vágó, a szérűt és a konyhakertet elválasztó csűr. Ez a településrend figyelhető meg Észak-Heves és Észak-Borsod falvaiban. Mónosbél, Bélapátfalva, Kisgyőr, Görömböly, Mezőnyék (ma Nyékládháza) áll a szalagtelkes, csűrös településvidék déli határán. Cserépfalu, Tard, Ostoros, Novaj, Andornak és Kistálya szalagtelkes belsőségei csűr nélkül, az udvar végén szabad szérűvel szolgálták a cséplés, nyomtatás műveleteinek, illetve az asztagok, kazlak elhelyezésének céljait (GYÖRFFY ISTVÁN 1943. 88., 97. és térképmelléklet *Borsod vármegye településformái* címen).

A kétbeltelkes, ólaskertes településrend típusos formáját mutatta Dél-Borsod falvainak többsége, köztük a katolikus matyó nép lakta Mezőkövesd, Szentistván és Szihalom. Már az 1780-as években készült első katonai térképfelvétel (ún. Josephinische Aufnahme) lapjain ez a településforma látható. (Györffy ISTVÁN 1943. 85., 97., 101. és térképmelléklet). Ennek lényege, hogy minden gazdának két beltelke volt: a község közepe táján a szűkebb lakótelek a házzal, s egy másik tágas, ún. *ólaskert*, ahol a jószágot teleltették és a rakományt tartották. Ott volt az elkerített gazdasági udvar is, míg a belterületi házak között eredetileg nem létezett utca, udvar és kerítés. A később felmért, elkülönített lakótelkek többnyire négyzet vagy téglalap alakúak, sohasem szalagszerűek.

Az alföldi kétbeltelkes, osztott településekhez hasonló, de azoktól mégis eltérő telekhasználat a Bükk északnyugati előterében is létezett. Ennek egyik változata a *„hegyvidéki szálláskertes”* forma. Példa rá Szarvaskő, ahol a gazdasági udvarok csoportosan, az istállókkal, rakodókkal együtt a falutól kb. egy km távolságra helyezkednek el. Ezt a települési-gazdálkodási szisztémát követte Tarnalelesz, Fedémes, Bükkszék, Bükkszenterzsébet, Hevesaranyos, Bátor lakossága is. A *„megosztott település”* másik változatát képviselte e vidéken az ún. *„csűröskertes forma”*. Ennek típusos megjelenését írták le Mikófalváról, de a közelében Balaton, Lénárddaróc, Ivád, a Bükkalján Tibolddaróc és Bükkzsérc is ezt a településrendet követte (BAKÓ FERENC 1965; BAKÓ FERENC 1978. 16–17.). Távolabbi párhuzamai a Mátra vidékén és Nógrád megye több pontján találhatók (pl. Gyöngyöstarján, Őrhalom stb.).

Morfológiai tekintetben az utcás, soros, szalagtelkes falu a palóc-barkó terület jellegzetes falutípusának tekinthető. Ennek legtipikusabb példáit a hajdani jobbágyfalvakban találjuk (pl. Sajómercse, Csernely, Bükkmogyorósd). Szabálytalan alakú telkeken épült, rendezetlen halmazos falvak azonban a Barkóságban is léteztek (pl. Sajónémeti, Bélapátfalva, Arló, Hangony, Domaháza). Néhol 5–6 lakóház is épült a szabálytalan alakú beltelekre. A *fontosokat* (fundus, telek), udvarokat nem kerítették le, s a csűröket sem szabályos rendben helyezték el, hanem ahol éppen elegendő üres térség mutatkozott a telken. A palóc-barkó terület kisnemesi falvai a 20. század közepéig őrizték a hajdani nemzetségi szervezet nyomait (PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 1965. 12–13.; 1982. 82–83.). Egy-egy szög, sor, hosszú udvar azonos családnevet viselő, azonos nemzetségből származó családok házait foglalta magába, s a településrész is a nemzetség nevét viselte (pl. Holló-szög, Elek-sor, Kisbenedek-udvar).

Főként a Bükk északi előterében figyelték meg a 19–20. században jellegzetes *hosszú*

udvart. Viszonylag keskeny szalagtelken 4–5, esetenként 8–9 lakóház épült egymás végébe. A házak olykor a telek két oldalán álltak, s a hosszú udvar végében állt a csűr és a szérű. Idegen szekeresek, pl. meszesek, bükkalji gyümölcsárusok, gömöri fazekasok utcának nézték az ilyen udvart, s befordultak, mert kapu sem határolta az utca felől. Eredetileg egy *hadba* (nemzetségágba) tartozók laktak a közös udvar házaiban, s az udvarok a nemzetség nevét, a *had* ragadványnevét viselték. Idővel a lakók cserélődtek, idegenek költöztek be, de a közös birtoklású hosszú udvarok népessége továbbra is összetartó, egymást segítő, védelmező rokoni és szomszédsági közösségként viselkedett. Nagy Benjámin a református Bán-völgyi falvak, főként Nagyvisnyó sajátságaként írta le a közös udvarok világát. Ez a telekhasználati rend azonban Dédesen, Lénárddarócon túl a Barkóság sok pontján tömegesen fordult elő, s nyomokban még ma is megfigyelhető (pl. Ózd, Sajóvárkony, Bolyok, Arló, Hódoscsépány, Csernely), s már Malonyay említette Szentsimon, Hangony, Sajópüspöki, Velkenye, Rimaszécs s még számos dél-gömöri település jellegzetességeként (NAGY BENJÁMIN 1960. 67–68.; PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 1982. 83–84.; BAKÓ FERENC 1978. 21.). Nagyvisnyón a beltelek osztódása és zsúfolt beépítése az 1850–70-es évek között kezdődött (FODOR FERENC 1930. 42.). A hosszú, közös udvarok kialakulását a lakosság számának gyors növekedésével, a termőföld védelmével szokás magyarázni.

NÉPI ÉPÍTÉSZET

A Bükk-vidék lakóházai, nagyobb gazdasági épületei (csűrök, istállók) a 18. század végéig, helyenként a 19. század közepéig fából épültek. Legfontosabb építőanyag a tartós, nehezen hasadó tölgyfa volt. Az Észak-Hevesben és a borsodi Hegyháton, különösen a Barkóság falvaiban – a Mária Terézia idején kiadott erdővédelmi statútumok hatására – korlátozták a faházak építését. Egerben 1784-ben épített faházról szól az utolsó adat, de a falvakban később is építkeztek fából. A disznósdi (Borsodszentgyörgy) iskolát 1812-ben, a járdánházit 1824-ben fából építette a község, és az arlói iskola is zsúpszalmával fedett faépület volt abban az időben (BAKÓ FERENC 1978. 50.; PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 1982. 84.). A faházak két módon épülhettek. Vagy egymásra fektetett tölgygerendákból, a ház sarkain *mocsolyaravással* összefogva, vagy zsilipelt gerendavázas technikával. Ebben az esetben a *ravásfákat* (bárdolt, vastag tölgypallókat) a *sasfák* (talpgerendákba csapolt fennálló oszlopok) *válóiba* (zsilipjeibe) csúsztatták. A házfalat mindkét esetben kívül-belül vastagon tapasztották, bevonták pelyvás sárral és fehérre meszelték. A barkóknál *zuglyás háznak* nevezett boronaházakat a 19. században már nem építettek, inkább a gerendavázas, zsilipelt technikával készültek új faházak, csűrök, istállók. 1850 után egyre többen építkeztek vályogból, sárból, földből. A Bükkalja és a borsodi Mezőség szegényebb lakosai – így a mezőkövesdi, szentistváni matyók – szintén vályog- és *verett föld* falazatokkal éltek már az 1770-es években.

Ezzel szemben a Bükk közvetlen környezetében a faházat a kőház váltotta fel a 19. század első felében. 1910-ben a Bükkalja falvai közül négyben (Bogács, Cserépfalu, Ostoros, Szomolya) a kőházak számaránya már elérte a 100%-ot, öt faluban pedig meghaladta a 90%-ot (Bükkzsérc, Cserépváralja, Kács, Noszvaj, Tibolddaróc). Ebben nagy szerepe volt a helyben bányászható, könnyen vágható, fűrészelhető riolittufa kőzetnek és a kőmunkára szakosodott központoknak is (Eger, Szomolya, Bogács). A kőmunka Egerben régi hagyomány, s a 18. század vége felé az érsekség és más földesurak is új kőbányákat nyitottak, bányászokat, kőfaragókat hozattak (pl. Egerszólátra 1786-ban mecenzéfieket), s uradalmaikban sok kőházat, istállót építtettek (BAKÓ FERENC 1977. 6–7.; BAKÓ FERENC 1978. 63.). Mindenesetre Eger környékén az 1790-es, 1810-es években már a paraszti lakóházakat is kezdték kőből építeni (pl. Felnémet, Felsőtárkány, Noszvaj, Kistálya).

Az 1870–80-as években terjedt el Eger vidékén a hasáb alakú *kváderkő*. Eleinte csákánnyal faragták simára; Mikófalván, Mónosbélben pedig az ottani mésztufát kézifűrésszel darabolták fel. Egerben, Andornakon *számoskő*, Nagytályán *tufatégla*, Novajon *kőporkő* a hasábra vágott építőkő neve.

Demjén szintén kőfejtő, kőfaragó központ, ahol a 18. század közepe óta folyik a termelés, s a kőházak aránya eléri a 100%-ot. Régebben főként ablakkeretet, kéménykövet, kúriákhoz való tornácoszlopot vágtak kőből és szállítottak a Tisza vidéki megrendelőknek. Novaj, Bogács, Sály a borsodi Mezőség településeit látta el fundamentumkővel és egyéb kőtermékkel. Szomolyán a kőházak baluszterei egységes stílus jegyeit mutatják, ami a nagyobb központok kőfaragó hatásával magyarázható. Kőből

épültek az ólak, istállók is. Számos ház előtt kőből faragott pad látható, kőből készültek a kapuoszlopok, a kerékvetők, az árkokat átívelő hidacskák, a járdalapok stb. Lapos kövekből kötőanyag nélkül rakták a kerítéseket. Kőből faragták a vályúkat, a kisebb-nagyobb itatókat is. A kő a falukép, az egész környezet mindenütt látható, meghatározó eleme volt az 1950–60-as évekig (VIGA GYULA 1985. 41., 44.).

A kőépítkezés elterjedt az Északi-Bükk lábainál fekvő falvakban is (Mónosbél, Bélapátfalva, Szilvásvárad, Nagyvisnyó). 1903–1905 tájékán a szénbánya megnyitása és a hozzá tartozó *kővágó* révén Egercsehiben és környékén is elkezdődött a kő alapozású, majd a kő falazatú házak építése. A Bükk vidékén látható falumúzeumok, tájházak (noszvaji *Gazda-ház*, mikófalvi *Göböly-ház*, szilvásváradi *Orbán-ház*) a népi kőépítkezés emlékei. Észak-Hevesben és a borsodi Hegyháton a Barkóság falvaiban a házak, csűrök tetőfedő anyaga az 1910–20-as évekig a zsúptető volt. A rozsszalmát *bábunak* nevezett kis kévékbe kötötték. Legtöbb kellett a *sima-*, kevesebb a *pendely-* és a *fejesbábunak* nevezett kévékből. Utóbbit használták a tetőgerincek, a *pendelybábut* a legalsó sor s a *simabábut* a tetősíkok fedéséhez. A Bükk keleti oldalán és a borsodi Hegyközben szintén a zsúpszalma volt a megszokott tetőfedő anyag. Ezzel szemben a borsodi Mezőségen, így a matyók településein (Mezőkövesd, Szentistván) az *üstökös nádtető* dívott.

A 18–19. századból sok adat maradt fenn a fazsindely használatáról is. Egerből s a Tisza mentéről vannak rá adatok, minthogy főképp tutajokon szállították Máramarosból. Felnémet, Egerbakta, Bükkzsérc uradalmi épületeit szintén fazsindely fedte, s olykor Gömörből, Nógrádból hozatták. Jellegzetesen helyi tetőfedő anyag a *palakő*, amit a 19. században főként Nagyvisnyó, Felsőtárkány és Bükkzsérc bányájában nyertek. Alkalmazását a népi építészetben főként e községekben, továbbá Szilvásvárad, Tiszanána, Kömlő házain rögzítette a néprajzi kutatás (BAKÓ FERENC 1978. 66.). Az egri érseki uradalom 1868-ban korszerűsítette a palakő bányászatát Felsőtárkányban, de Visnyó termelése már az 1840-es években is jelentős volt. Fényes szerint *„A bánvölgyi szoroson híres palakőbánya találtatik, melly több ezer mázsa tetőnek való követ szolgáltatván, terméke Miskolcra, Egerbe, sőt Pestre is hordatik, jelenlegi míveltetése hg. Coburg birtokában van.”* Dédesről pedig megjegyzi: *„említést érdemelnek a palakővel fedett urasági gazdasági épületek s ezek közt különösen a cseh modorra épült juhaklok”* (FÉNYES ELEK 1851. I. 250., IV. 307.).

A Bükk közvetlen környezetében a lakóházak a 19–20. században kizárólag szarufás fedélszékkel, padlással épültek. Régebbi szerkezeti típus az ágasfás, szelemenes tető, amit főként a borsodi Mezőség, a Matyóföld és a sárfalat, verett falat, vályogot alkalmazó Sajó menti, barkósági falvak őriztek meg. Az oromgerendás (szelemenes) tető súlyát nem a falak, hanem a ház két végén a földbe ásott, az utcáról is jól látható ágasok, villásan elágazó faoszlopok tartották. A szelemenre függesztették a szarufa szerepét betöltő *horgasnak* nevezett *horogfákat*, azokra szögelték a léceket. Mezőkövesden és környékén az ágasfás, szelemenes nyeregtető volt többségben a 20. század elejéig. Számos ház utcai homlokzatát védte félkör alakban előreugró kontyos tető, *üstök*, a többit fonott, tapasztott, meszelt *vért* (padlásoromfal) jellemezte. A matyó s általában a dél-borsodi, délhevesi katolikus lakóházak utcai oromcsúcsán fából, vasból készült kereszt jelzi a lakosok vallási hovatartozását.

A régi házak padlását középen a házat végigérő *mestergerenda* tartotta. Hosszabb *ház* (szoba) esetén egy oszloppal szokták alátámasztani. Ennek a palóc-barkó vidéken *boldoganya* volt a neve. Faszögek álltak ki belőle, azokra akasztották a szűrt, a tarisznyát. A *Barkóságban* a nyeregtető két vége nyitott volt, a ház elején vesszőből font *vért* állt csupán, sátortető esetén pedig a vízvető felett, az *üstök* alatt hagyott lyukon gomolygott ki a füst a padlástérből. Ugyanis a palóc-barkó vidéken a 19. század második felében is gyakori volt a kémény nélkül épült ház. Upponyban, Domaházán ilyen házakat még az 1940–50-es években is lehetett látni. A Bükk nyugati és északi előterében jellegzetes lapos tetejű kemencét használtak, amihez ülő-, alvó- és a kemence szájánál tüzelőpadka (*kocik*) tartozott. A *kocik* felett a *csereszsnyegnek* nevezett két kőre támaszkodva függött a *kürtő*, ami a füstöt a *padra* (padlás) vezette. Egy fekvő tégla alakú, két végén nyitott, ún. *kis kemencébe* torkollt, ami felfogta a szikrát. Onnan aztán a füst szabadon terjengett a padlástérben.

A Borsodi-Mezőségen, a Bükkalján és a Sajó völgyében a 19. század közepén már általános volt a pitvar tűzpadkája, kemencenyílása fölé épített *szabadkémény* és a pitvar felől fűtött boglyakemence. A füstelvezetésnek ezt az újítását a palóc-barkó falvak bő fél évszázados késéssel követték (PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 1982. 87–88.).

Az 1870–80-as években egyéb feltűnő elemek jelentek meg a borsodi Hegyhát, a Barkóság lakóházain. Ilyen volt a faoszlopos *ámbitus, folyosó* megjelenése a ház udvar felőli, hosszanti oldalán. A Sajó-völgy közelében előbb épültek téglapilléres, sőt bolthajtásos *folyosók*, mint Borsod és Heves határvidékén. Megváltozott a ház oromzata is, mert a vesszőből fonott *vérteleket* vályogból, téglából emelt oromfallal váltották fel. Az 1910-es években a vakolatdíszes észak-borsodi házakról már nagy elismeréssel szóltak a népművészet kutatói: „*Az oromfalak gyönyörűséges díszítését a nép fiai közül kiemelkedő kőmívesek formálgatják ki mintázó szerszámaikkal.*" Ezek az oromfalon megjelenő díszek, stilizált virágok, szőlő, tulipán, rozmaring és geometrikus minták, évszámok, család- és keresztnevek a vagyonosodó Sajó- és Rima-völgyi református népnél az 1850–60-as évek óta terjedtek el. Tőlük a Bán–Szilvás-völgyi református és a közeli barkó

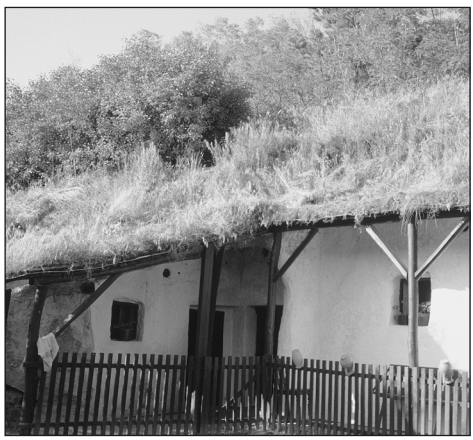

3. kép. Cserépváraljai barlanglakás

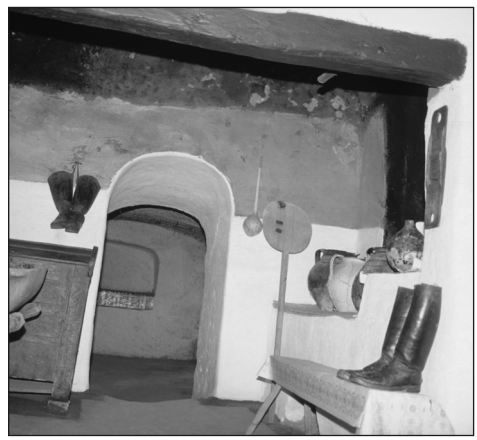

4. kép. Barlanglakás belső

falvak (Sajónémeti, Sajópüspöki, Velkenye) is korán átvették az oromfal díszítését (MALONYAY DEZSŐ 1922. 228.; LAJOS ÁRPÁD 1959. 59–64.; BAKÓ FERENC 1978. 100–118.; PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 1982. 91–92.).

PINCÉK ÉS BARLANGLAKÁSOK A BÜKKALJÁN

A Bükkalja történeti borvidékének Eger és Miskolc között húzódó övezete nagyjából egybevág a harmadkori vulkánosság idején keletkezett kőzet, a riolittufa bükki területével. Az egri Szépasszony-völgy pincesoraitól a miskolci Avasig terjedő sávban a középkor óta a borpincék százait létesítették a szőlősgazdák nemzedékei, úri, paraszti, polgári rendhez tartozók egyaránt. A tufába mélyített lyukpincékben télen-nyáron közel azonos hőmérsékleten tárolható a bor, s a pincék levegője kedvezően hat a borok érlelésére, minőségére és eltarthatóságára. Hosszúságuk, méreteik, belső kiképzésük esztétikai megformálása alapján különböznek egymástól; egyes pincék valóságos műemléknek tekinthetők. Létesítésük idejét rendszerint a tulajdonosok sem tudják, hiszen szép számmal vannak 17–18. századi borpincék is. Főként Eger és Miskolc pincesorain, illetve a bükkaljai falvak urasági, köznemesi, polgári tulajdonlású pincéi épültek kőbe vájt teremnyi nagyságú borházzal, oszlopos ámbitussal. Sok esetben a borpince szomszédságában, esetleg azzal pincejárattal összekötve lakásnak szolgáló üregeket vájtak a könnyen munkálható kőzetbe (Ostoros, Bogács, Noszvaj, Cserépfalu). A 19–20. században korábbi borpincét barlanglakásként használtak és megfordítva; a funkcióváltásnak számos példája ismeretes (BAKÓ FERENC 1977. 22. kép, 51–53. kép, 58. kép).

Az egri Szépasszony-völgy északi ágában egy hárompincés csoport közepén található a *Pincemúzeum* hatalmas, kőbe vájt borházával és onnan nyíló két párhuzamos pinceággal. A borházat és a pince egyik ágát domborműves faragványok díszítik. Ezek egy ökörrel szántó férfit, a Szűz Máriát és a Szentháromságot ábrázolják. 17–18. századi faragványok Eger vidékének más pincéiben is fellelhetők. A bormúzeumban látható a borkészítés és bortárolás hagyományos eszközkészlete (BAKÓ FERENC 1983. 355–356.).

A pince előterében, az ámbitus talajszintjébe vájták gyakran a körte alakú gabonásvermet, olykor kettőt-hármat is. Ezek falát zsúpszalmával bélelték, mielőtt a búzát, árpát beöntötték. Az egri vár területén a 16. századi számadásokban említett, hasonló formájú két gabonásverem ma is megvan. Kisebb méretű gabonásvermeket mértünk fel Borsodgeszten, Tibolddarócon a pincehegyen.[2]

Az ún. barlanglakásokról először Herman Ottó adott hírt, aki 1900-ban *„a barlanglakások egész rendszerét fedezte fel"* (Természettudományi Közlöny). Bátky pár évvel később Szomolyán azt hallotta, hogy 60–70 évvel korábban (1830-as évek) jöttek divatba a tufába vájt lakások. *A magyarság néprajza I.* kötetében pedig azt írta: *„Keményebb kőzetbe, tufába vágott hajlékot óllal, istállóval, kamarával együtt százszámra találunk a Bükk déli peremén (Szomolyán, Bogácson, Ostoroson, Sirokon stb.) olykor még emeleteset is"* (BÁTKY ZSIGMOND 1906. 216.; BÁTKY ZSIGMOND 1933).

A falukutató Szabó Zoltán 1938-ban községenként adta meg a fennálló házak, a barlanglakások és a *„barlanglakók"* számát. Eszerint a mezőkövesdi járás 11 községében (Andornak, Bogács, Cserépfalu, Cserépváralja, Kács, Kistálya, Noszvaj, Ostoros, Sály, Szomolya, Tibolddaróc) összesen 805 pinceházban 4005 személy lakott. Tibolddaróc lakosainak 60%-a, Szomolya népének 37.2%-a élt barlanglakásban (SZABÓ ZOLTÁN é. n. 1938. 85.). Agrárproletárok, summásfalvak szegény családjai éltek egészségtelen, tbc-re hajlamosító, vízzel, árnyékszékkel ellátatlan, sötét pincelakásokban.

A felrázó szociográfiának is köszönhetően az 1940-es évek elején a kormányzat ONCSA (Országos Nép- és Családvédelmi Alap) lakások utcasorait építette fel a *„barlanglakók"* számára, de később ismét akadtak új lakók. Barlanglakások az említett településeken túl még számos helyen léteztek – s itt-ott ma is használatban vannak a riolittufa hevesi, borsodi övezetében: pl. Sirok, Egerszalók, Demjén, Eger (Tetemvár), Felsőtárkány, Kisgyőr, Miskolc (Avas) (BAKÓ FERENC 1977). A barlanglakások múltja ezen a vidéken sok évszázadra nyúlik vissza, s egyes periódusokban növekedett, más történeti korszakokban csökkent a lakott üregek száma és részaránya a lakások között. Írott forrásokban 1570 óta hol itt, hol ott említik Egerben és környékén a *„kőlyukban* lakók"-at (BAKÓ FERENC 1978. 68.).

IRODALOM

Bak János (1932): A borsodi Bükk-hegység települései. Budapest

Bakó Ferenc (1965): Mikófalva. Adatok a magyar csűröskertes települések ismeretéhez. Egri Múzeum Évkönyve III. 181–243. Eger

Bakó Ferenc (1977): Bükki barlanglakások. Borsodi kismonográfiák 3. Miskolc

Bakó Ferenc (1977a): A Bükk-vidék néprajza. In Hevesi Attila (szerk.): Bükk. Útikalauz, 143–155. Budapest

Bakó Ferenc (1978): Parasztházak és -udvarok a Mátra vidékén. Budapest

Bakó Ferenc (1983): Hegyek, erdők, emberek. In Sándor András (szerk.) Kilátás a kövekről, 333–356. Budapest

Bakó Ferenc (1989a): A jelenkori palóckutatás szervezése és céljai. In Bakó Ferenc (szerk.) Palócok I. 29–49. Eger

Bakó Ferenc (1989b): A palóc etnikum népességének kialakulása és településformái. In Bakó Ferenc (szerk.) Palócok I. 213–343. Eger

Barsi Ernő (1987): Sály. Egy bükkalji falu a hagyományos gazdálkodás idején. Miskolc

Borovszky Samu (1909): Borsod vármegye története, I. Budapest

Bátky Zsigmond (1906): Barlanglakások Borsod vármegyében. Néprajzi Értesítő VII. 216–217.

Bátky Zsigmond (1933): Építkezés. In A magyarság néprajza I. 108–216. Budapest

Fényes Elek (1851): Magyarország geographiai szótára. Pest

Fodor Ferenc (1930): Egy palóc falu életrajza (Nagyvisnyó). Budapest

Frisnyák Sándor (1971): A Bükk természeti földrajza. In Dely Károly (szerk.) Bükk. Útikalauz, 27–51. Budapest

Györffy István (1942): Magyar nép – magyar föld. Budapest

Györffy István (1943): Magyar falu – magyar ház. Budapest

Györffy István (1943): A kertes és csűrös település. Magyar falu – magyar ház. 84–90. Budapest

Herkely Károly (1937): Milézés. Néprajzi Értesítő XXIX. 449.

[2] A Cserépváralja fölötti Vár-hegy délnyugati oldalában 12 gabonásverem van a riolittufa-sziklába faragva. A körte formájú vermek mélysége 4,5–9,5 méter, átmérőjük 3,0–6,5 méter, felső nyílásuk négyzet alakú. A gabonásvermeket felmérő és feldolgozó Nováki Gyula egy 1568. évi leltárra hivatkozik, amely említi a vermeket, amelyekbe a várhoz tartozó tardi birtokon termett árpát töltötték. (A szerk.)

Hídvégi Benő (é. n.) Borsod megye. In: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben, XVIII. 217–238. Budapest
Hunfalvy János (szerk. 1867): Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása. Pest
Hunfalvy Pál (1876): Magyarország ethnographiája. Budapest
Istvánffy Gyula (1900): A palóczok. In Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben. Magyarország VI. kötet, 181–194. Budapest
Istvánffy Gyula (1911a): A borsodmegyei palóczok. Ethnographia XXII. 162–166, 222–232, 292–303, 363–368.
Istvánffy Gyula (1911b): A palóczok lakóháza és berendezése. Néprajzi Értesítő XII. 1–16.
Kiss Gyula (1977): Matyó telepesek nyomában. Matyóföld, 1976–1978. 42–61. Mezőkövesd
Kniezsa István (1955): A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. Budapest
Kovács Béla (1996): Bélapátfalva története. Bélapátfalva
Kósa László–Filep Antal (1975): A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest
Lajos Árpád (1959): Népi házdíszítés Sajóvelezden. Borsodi Szemle 4. sz. 59–64.
Lajos Árpád (1961): Díszes fafaragás a Hórvölgyén. A Herman Ottó Múzeum évkönyve III. 103–135. Miskolc
Lajos Árpád (1965): Borsodi fonó. Miskolc
Malonyay Dezső (szerk., 1922): A magyar nép művészete, V. A palócok művészete. Budapest
Manga János (1979): Palócföld. Budapest
Nagy Benjámin (1960): A társadalmi szervezet befolyása egy palóc falu építkezésére. Műveltség és Hagyomány I–II. A KLTE Néprajzi Intézetének Évkönyve, 67–95. Budapest
Nagy Károly (1999): Ózd város és környéke. Ózd
Orosz Ernő (1906): Heves és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai. Eger
Paládi-Kovács Attila (1965): A keleti palócok pásztorkodása. Műveltség és Hagyomány VII. Debrecen
Paládi-Kovács Attila (1968): A barkó etnikai csoport. Műveltség és Hagyomány X. A KLTE Néprajzi Intézetének Évkönyve 175–218. Debrecen
Paládi-Kovács Attila (1982): A Barkóság és népe. Miskolc
Paládi-Kovács Attila (szerk. 1985): Magyar tájak néprajzi felfedezői. Budapest
Paládi-Kovács Attila (1989a): A Palócföld kiterjedése. In Bakó Ferenc (szerk.) Palócok I. 137–167. Eger
Paládi-Kovács Attila (1989b): Palóc kirajzások. In Bakó Ferenc (szerk.) Palócok I. 169–212. Eger
Pesty Frigyes (1988): Borsod vármegye leírása 1864-ben. Miskolc
Pintér Sándor (1880): A palóczokról. Budapest
Reguly Antal (1857): Palóc jegyzetek. Sajtó alá rendezte: Selmeczi Kovács Attila. Eger (1975).
Sándor István (1976): A matyók. In Sárközi Zoltán–Sándor István (szerk.) Mezőkövesd város monográfiája 773–785. Mezőkövesd
Sárközi Zoltán–Sándor István (szerk. 1976): Mezőkövesd város monográfiája. Miskolc
Sárközi Zoltán (1976): Mezőkövesd története 1275–1918. In Sárközi Zoltán–Sándor István (szerk.) Mezőkövesd város monográfiája, 39–173. Mezőkövesd
Sípos István (1984): A bükki szlovák falvak nyelvi sajátosságai. In Szabadfalvi József–Viga Gyula (szerk.) Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben, 33–45. Miskolc
Soós Imre (1975): Heves megye községei 1867-ig. Eger
Szabó Zoltán (é.n. 1938): Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe. Budapest
TESz – A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (főszerk.: Benkő Loránd) 1–3. Budapest
Tóth Zoltán György (1947): A barkók öröklési jogszokásai. Eger
Veres László (1978): A Bükk hegység üveghutái. Miskolc
Veres László (1984a): Borsod megye etnikai arculatának változásai a 18. század első felében. In Kunt Ernő–Szabadfalvi József–Viga Gyula (szerk.): Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon, 27–35. Miskolc
Veres László (1984b): Településtörténet. In Szabadfalvi József–Viga Gyula (szerk.) Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben, 21–32. Miskolc
Viga Gyula (1985): Kőmunkák egy bükkalji faluban. Debrecen
Vincze István (1960a): A borkészítés módjai és eszközei, különös tekintettel a borsodi Hegyközre. Ethnographia LXXI. 1–27.
Vincze István (1960b) A szőlőművelés eszközei a borsodi Hegyközben. Néprajzi Közlemények V. 125–144.
Viski Károly (1938): Etnikai csoportok, vidékek. Budapest